

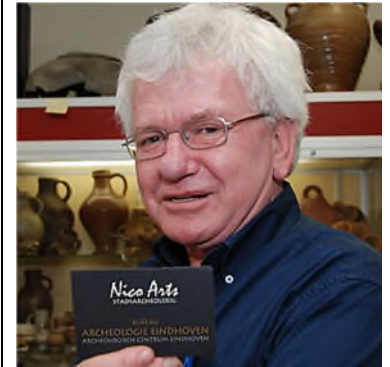
SPECIAL 1 - NICO ARTS

BEGRAVEN OP BRABANTSE ZANDGRONDEN. DE ARCHEOLOGIE VAN VERANDERENDE GRAFRITUELEN, CIRCA 1000-1900.

Nico Arts is sinds 1989 stadsarcheoloog van Eindhoven; hij heeft in diverse opgravingen een belangrijk stuk geschiedenis van Eindhoven blootgelegd. Uit funerair oogpunt was vooral de opgraving in 2005 en 2006 op het plein voor de Catharinakerk interessant: niet alleen werden bakstenen fundamenteën van de middeleeuwse kerk gevonden, maar ook kwamen er vele honderden menselijke begravingen tevoorschijn. Van de menselijke resten zijn DNA-monsters genomen voor onderzoek naar materiaal dat beschermt tegen pest, pokken, HIV en aids.

Onderstaand artikel verscheen in 2013 bij Uitgeverij Verloren, Hilversum in: Peter Bitter, Koen Goudriaan en Viera Bonenkampová (red.), *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*.

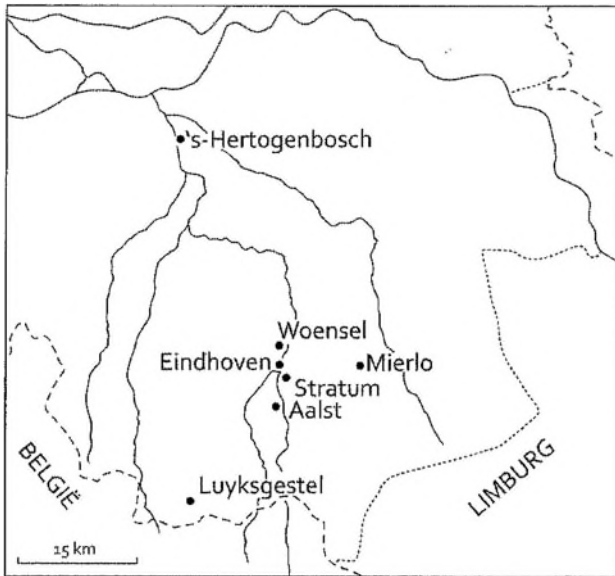
INLEIDING

In Nederland heeft het archeologisch onderzoek van Middeleeuwse grafvelden een lange traditie. Dit onderzoek betreft echter bijna uitsluitend grafvelden uit het begin van de Middeleeuwen, namelijk die van vóór het tweede kwart van de achtste eeuw (de Merovingische tijd). Het onderzoek van grafvelden van jongere datum is langdurig in de Nederlandse archeologie verwaarloosd. Ofschoon, met name na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog, kerken een belangrijke rol hebben gespeeld in het archeologisch onderzoek van de Middeleeuwen, ging het daarbij uitsluitend om de architectuur en de bouwgeschiedenis. De overblijfselen van menselijke begravingen, inclusief de daarin verborgen rituelen, zoals de relatie tussen skeletten en bijgiften, en de skeletresten zelf, werden vrijwel systematisch genegeerd, zelfs volledig weg gegraven zonder enig onderzoek. Dit stond in contrast met opgravingen in bijvoorbeeld Engeland, waar het onderzoek van begravingen al decennia onderdeel vormde van de archeologie van kerken.

Tegenwoordig dienen we menselijke overblijfselen die tijdens opgravingen worden gevonden te beschouwen als misschien wel een van de rijkste bronnen van archeologische informatie die er bestaat. Naast de gevorderde ontwikkelingen op het gebied van de fysische antropologie bestaan er nieuwe mogelijkheden, die baanbrekende nieuwe inzichten verschaffen over vroegere mensen, zowel op het niveau van het individu als van complete samenlevingen. Misschien wel de meest belovende nieuwe mogelijkheid is het onderzoek van oud menselijk DNA, dat de afgelopen jaren ook in Nederland steeds vaker wordt onderzocht. Het onderzoek van DNA is niet alleen interessant voor archeologische vraagstellingen, maar ook voor medische doeleinden. Uiteraard dienen dergelijke gegevens te worden geïntegreerd in de archeologische context van begravingen, waarmee ook verdere uitspraken kunnen worden gedaan over de grafcultuur als geheel. Dit laatste betreft onder meer de betekenissen van aan de dode meegegeven voorwerpen, de individuele ligging van graven in grafvelden, de uitvoering van graven en bijvoorbeeld ook de houding van de ledematen, met name de armen.

Behoudens enkele 'vroeg' uitzonderingen, die voornamelijk begraafplaatsen in kerken betreffen, krijgen in Nederland tegenwoordig ook Laatmiddeleeuwse en Vroegmoderne grafvelden de archeologische aandacht die ze verdienen, al is dat nog maar sporadisch. Daarbij is tot op heden vergeten om ethische aspecten, die hier zeker een rol spelen of hebben gespeeld, aan de orde te stellen. De huidige samenleving kan zich immers afvragen of we de overblijfselen van onze voorouders van lang of niet zo heel lang geleden, moreel en religieus gezien, überhaupt wel mogen beroeren. En wat moeten we bijvoorbeeld doen met de skeletresten wanneer ze eenmaal zijn opgegraven en onderzocht: opnieuw begraven?

In deze bijdrage wordt een inleiding gegeven op de archeologische kennis over Middeleeuwse en Vroegmoderne grafvelden in de provincie Noord-Brabant, waarin met name enkele voorbeelden aan de

orde komen uit Eindhoven en omgeving. Er wordt een chronologisch beeld geschetst van de kennis en kennislacunes in het grafritueel en de lange termijnveranderingen die daar in herkend kunnen worden. De archeologische informatie die hier vermeld wordt is afkomstig van zes verschillende opgravingen, namelijk die van het kerkhof van het dorp Aalst (11e /12e en 19e/20e eeuw), de kerk en het kerkhof van het dorp Woensel (11e/12e en 19e/20e eeuw), grafkelders op het kerkhof van het dorp Stratum (19e eeuw), de kerk en het kerkhof van de stad Eindhoven (13e-19e eeuw), de kapel te Luyksgestel en het Sint-Janskerkhof te 's-Hertogenbosch (19e eeuw). Het geheel wordt vooraf gegaan door een korte beschouwing over de omgang van hedendaagse mensen met de resten van de vroegere bewoners van hun woongebied.

Ligging van de in de tekst genoemde vindplaatsen

EEUWIGE RUST?

Menselijke skeletten bevatten veel meer dan alleen biologische gegevens over de levenden uit het verleden, zoals geslacht, sterfleefijd, ziekten, geografische herkomst en voeding. Het zijn op de eerste plaats resten van individuen die tijdens hun leven functioneerden in een sociale en landschappelijke omgeving. Aangezien de doden in emotioneel opzicht vaak langdurig deel kunnen blijven uitmaken van de levende gemeenschap, dienen archeologen in principe met respect om te gaan met de grafvelden die ze onderzoeken. Er kan immers een spanningsveld bestaan tussen wetenschappelijk onderzoek en de emotionele verbintenis van de levenden met hun gestorven voorouders. Het klinkt misschien luguber: mogen archeologen dan zomaar met borsteltjes het zand uit de oogkassen van onze voorouders verwijderen? Mogen wij zonder belemmering monsters nemen uit de schaamstreek van skeletten voor het onderzoek van parasieten en mogen wij uit schedels kiezen trekken voor het onderzoek van DNA? Is het ethisch verantwoord de resten van onze voorouders tentoon te stellen? Of zijn dit vragen, die slechts hier gesteld worden, maar die uit de tijd zijn en niet meer passen in de huidige samenleving? Dat laatste is misschien meestal wel zo; alleen voor Joodse grafvelden en begraafplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog geldt nog steeds dat ze onberoerd moeten blijven liggen. Voor het overige gaat de hedendaagse Nederlandse samenleving met weinig respect om met de overblijfselen van hun doden, want die mogen alleen in hun graf blijven tot hun betaalde grafrechten zijn verlopen. Daarna worden ze, tegenwoordig vaak machinaal, geplet of verwijderd om plaats te maken voor een nieuwe begraafing. Men kan het beste komen te liggen in een graf waarvan het bovengrondse deel als monument staat geregistreerd, waardoor het niet mag worden verwijderd. Ook voor prehistorische grafvelden met menselijke crematies gelden geen belemmeringen, maar waarschijnlijk gaan ethische vragen alleen soms op voor de niet zo heel oude doden. Elders in de wereld is dat anders. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld, is in 1990 wettelijk bepaald dat de oorspronkelijke inheemse bevolkingsgroepen (de Indianen en de Inuit) recht hebben op zeggenschap over de grafvelden van hun voorouders, ongeacht de ouderdom ervan. In Manhattan, New York werd in 1991 in een bouwput een 17e-18e eeuwse begraafplaats van Afrikaanse slaven ontdekt. De bouwwerkzaamheden werden stop gezet, er werd een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Uiteindelijk werden de botresten in 2003 opnieuw begraven en in 2010 werd er zelfs een nationaal monument opgericht: the African Burial Ground.

Niettegenstaande het voorgaande lijkt een groot deel van de huidige Nederlandse samenleving gefascineerd te zijn door het aanschouwen van de overblijfselen van dode mensen. De reizende tentoonstelling 'Body Worlds' bijvoorbeeld, waarin kunstig geconserveerde, meestal minstens van hun huid ontdane menselijke lichamen worden getoond, heeft in minder dan tien jaar tijd (tot 2009) in drie werelddelen bijna 30 miljoen bezoekers getrokken. Tientoongestelde overblijfselen van dode mensen zijn kennelijk populair bij het grote publiek. Daartoe behoren ook opgravingen van grafvelden, het waarschijnlijk meest tot de verbeelding sprekende archeologisch onderzoek, met name wanneer er nog herkenbaar skeletmateriaal is geconserveerd. Archeologen zijn daarbij slechts figuranten in een samenleving van levenden en hun doden, die zelf de hoofdrol spelen. Ofschoon ook in het verleden graven werden geruimd, lijken ethische taboes, waarvan archeologen denken dat die in Nederland nog bestaan, tot het verleden te horen.

Een van de meest pakkende voorbeelden daarvan uit mijn praktijk komt van een opgraving in mei 2004 op het middeleeuwse kerkterrein van het dorp Stratum (tegenwoordig een wijk in Eindhoven). Tijdens deze opgraving vond in de nabije 19^e-eeuwse opvolger van die kerk een begrafenisplaats, waarbij de pastoor verteld had over de archeologische vondsten op het oude kerkterrein. Na afloop van de mis bezochten twee zwartgeklede dames de opgraving, juist op het moment dat de skeletresten in een 19^e-eeuwse grafkelder werden vrijgemaakt. De begrafenisplechtigheid was voor de overleden echtgenoot van een van deze dames, die vertelde dat ze vooral nu geïnteresseerd was in wat de archeologen op het oude kerkhof aan het doen waren. Ze had kennelijk geen enkel ethisch probleem met het archeologisch onderzoek, zelfs niet in haar persoonlijke omstandigheden.

OP ZOEK NAAR DE KAROLINGISCHE DODEN

Zoals reeds vermeld bestaat er veel archeologische kennis over de grafcultuur van de Merovingische tijd (in Noord-Brabant: circa 575-725). Het betreft diep in de bodem ingegraven grafkuilen met daarin soms nog herkenbare kist- en lijksilhouetten. Soms worden bovendien de contouren gevonden van houten grafkamers. Het hout zelf en ook het skeletmateriaal is in de kalkarme zandgronden meestal geheel vergaan. Aan de hand van de in het graf meegegeven voorwerpen kan een onderscheid worden gemaakt tussen die van mannen (zwaard, sax, schild, lans, bijl, pijl) en die van vrouwen (onder meer kralensnoeren). De graven uit deze periode zijn vooral bekend als onderdeel van collectieve grafvelden met daarin tenminste enkele tientallen bijzettingen. Meestal zijn het lijkbegravingen maar er komen ook crematiegraven voor. Zoals ook elders in West-Europa gebruikelijk, liggen deze grafvelden bijna altijd buiten de nederzettingen.

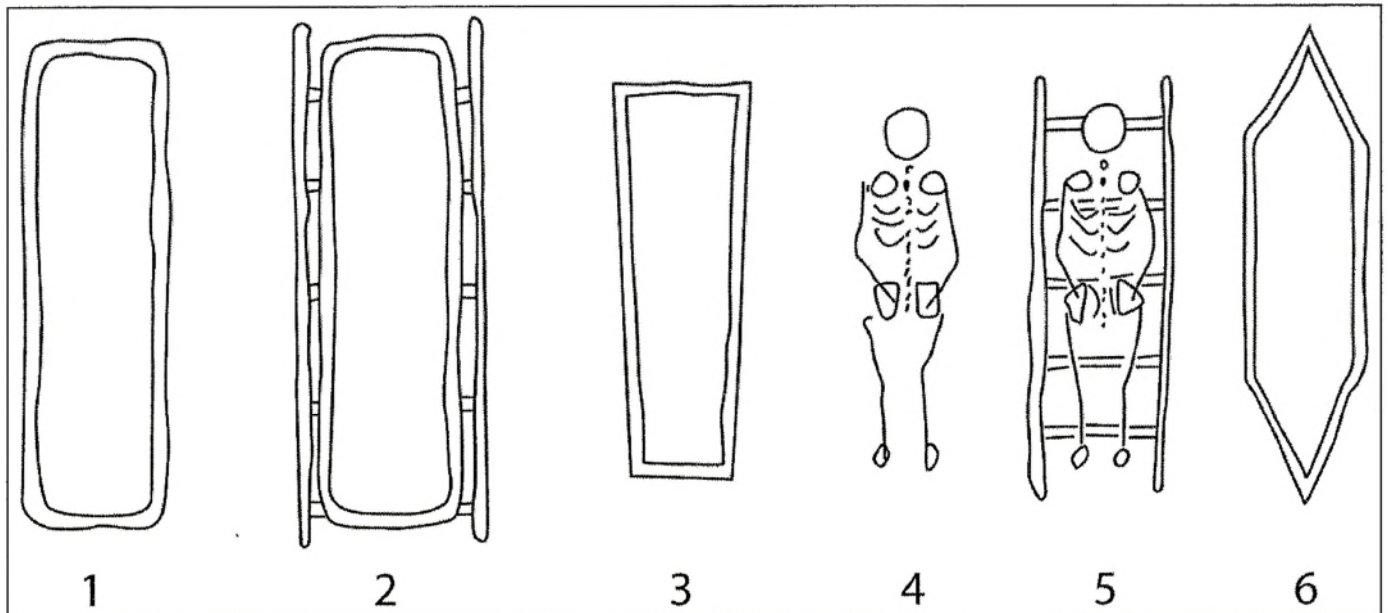
De traditie van het begraven met bijgiften houdt circa 725 op te bestaan. Dit wordt in verband gebracht met de kerstening van het gebied. Archeologen zijn nog steeds op zoek naar de opvolgers van de Merovingische grafvelden, maar zonder veel succes. Pas recentelijk is in Mierlo een deel van een grafveld onderzocht, waarin zich geen bijgiften bevonden. Er werden in totaal 15 grafkuilen gevonden met daarin silhouetten van kisten en spaarzame skeletresten, vermoedelijk daterend uit de Karolingische tijd.

Opmerkelijk is dat er voor het overige nog geen enkel Karolingisch grafveld is gevonden tijdens het vaak zeer grootschalige archeologisch onderzoek op de Brabantse zandgronden. Er bestaat daar een merkwaardige discrepantie tussen de aanwezigheid van nederzettingen en de afwezigheid van de begraafplaatsen. De Karolingische grafvelden liggen in elk geval niet in of in de onmiddellijke nabijheid van nederzettingen, want daarvan zijn er de afgelopen decennia verschillende van opgegraven, inclusief de wijde omgeving ervan. Zouden de Karolingische grafvelden in delen van het landschap liggen die niet betrokken worden in het archeologisch onderzoek? Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat er ergens een groot collectief regionaal grafveld in het landschap ligt op een plaats waar nog geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden.

BEGRAVEN BIJ DE KERK

Het kennishiaat over de grafcultuur na circa 725 blijft bestaan tot ergens omstreeks het jaar 1000. We weten dat vanaf die tijd de doden begraven worden op grafvelden bij kerken, die in die periode in sommige nederzettingen werden gesticht. In de regio bestonden overigens ook grafvelden waarop pas later een kapel of kerk werd gebouwd. Dit is met name duidelijk in Luyksgestel, waar op een reeds bestaand grafveld in de 12^e of 13^e eeuw een houten kapel werd gebouwd. Een bijzondere betekenis geldt ook voor het kerkterrein van Aalst, waar in de tweede helft van de negende eeuw een voor de regio uitzonderlijke muntschat werd begraven. De depositie van deze muntschat kan duiden op een bijzondere rituele functie van dit terrein, nog voordat er een grafveld op werd aangelegd, zelfs voordat er een kerk werd gebouwd.

Over dergelijke vroegste kerkhoven zijn nog maar weinig archeologische gegevens voorhanden. Deze informatie is zo spaarzaam dat er geen uitspraken gedaan kunnen worden over de organisatie van kerkhoven, zoals eventuele afzonderlijke gedeelten voor mannen, vrouwen en lokale elites en eventuele begravingen in de kerk zelf. Dit kennisgebrek wordt enerzijds veroorzaakt door het ontbreken van voldoende opgravingen van de eerste kerken in de regio, anderzijds door de slechte conservering van skeletresten. De meeste informatie over het grafritueel is afkomstig uit het dorp Aalst. Daar is onder een, kort voor het archeologisch onderzoek geruimd kerkhof het restant van een begraafplaats onderzocht, waarvan enkele graven over de paalsporen van een houten woonstalhuis zijn aangelegd. Op basis van potscherven kan dat huis in de 10^e, 11^e of 12^e eeuw worden gedateerd; de graven dateren vermoedelijk alle uit de 11^e en/of 12^e eeuw. Ook zijn er overblijfselen van twee opeenvolgende houten gebouwtjes gevonden, beide uit de 12^e eeuw, die als kerk worden geïnterpreteerd. Er bestaat enige variatie in de uitvoering van begravingen. (zie afbeelding)

De variatie van grafvormen in de elfde en twaalfde eeuw:

(1) boomstamkist, (2) boomstamkist op ladder, (3) planken kist, (4) antropomorfe begraafing, (5) antropomorfe begraafing op ladder, (6) bootvormige kist

Van de in totaal 62 begravingen uit de 11e/12e eeuw lagen de meeste in rechthoekige spijkerloze kisten begraven. Het ontbreken van de overblijfselen van spijkers zal er op duiden dat de planken van de doodskisten met houten pennen aan elkaar bevestigd waren. Er komen echter ook begravingen voor in holle boomstammen (boomstamkisten), terwijl er ook een klein aantal antropomorfe begravingen zijn gevonden. Bij deze laatste gaat het om silhouetten van mensen zonder herkenbaar omhulsel, maar mogelijk was dat een doek. Twee keer werden helemaal onder in de grafkuil de contouren van een houten ladder of draagbaar gevonden. In het ene geval ging het om de begraafing in een boomstamkist, waarbij de kist op de ladder stond. In het andere geval was het een antropomorf graf op een ladder. Te Aalst had één doodskist een spits toelopend uiteinde, enigszins in de vorm van een boot. Vanwege het ontbreken van grafgiften kunnen de graven niet direct worden gedateerd. In slechts één graf bevond zich een voorwerp, namelijk een ijzeren prijspoor, dat aan het voeteneinde werd gevonden. Mogelijk is het andere spoor verdwenen tijdens de aan de opgraving voorafgegangene machinale ruiming van het kerkhof, waarbij ook tal van archeologische sporen werden vernietigd. De bijgift van het prijspoor duidt op de relatie met een paard. Wellicht was de dode een ruiter die daardoor een bijzondere status had, maar daarvoor ontbreken andere archeologische aanwijzingen.

Ook op het kerkhof van Woensel zijn dergelijke oude begravingen gevonden. Binnen het opgegraven gedeelte betreffen deze wederom kistbegravingen, boomstamkisten en antropomorfe begravingen. Eén verschil tussen Aalst en Woensel is opvallend, namelijk de dichtheid van het aantal begravingen. Voor zover uit de archeologische gegevens kan worden opgemaakt, liggen de begravingen te Aalst verspreid, terwijl die van Woensel dicht bij elkaar liggen en elkaar zelfs zeer vaak overlappen. Dit duidt op een aanzienlijk intensiever gebruik van het kerkhof van Woensel dan dat van Aalst. Van beide grafvelden ontbreken gegevens over de bovengrondse markering van de graven.

De variatie in de uitvoering van de grafkisten en de aanwezigheid van antropomorfe begravingen kunnen wijzen op sociale verschillen, of op een onderscheid tussen mannen en vrouwen, maar daar zijn op basis van de schaarse gegevens voornamelijk nauwelijks nadere uitspraken over te doen.

GRAFRIJUEEL MET STRUCTUUR

De meeste archeologische informatie over de omgang met doden dateert uit de Late Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd (circa 1200 - circa 1800). Deze informatie is in hoofdzaak afkomstig uit de in 1860 afgebroken middeleeuwse Catharinakerk in de stadskern van Eindhoven, waarvan in de jaren 2005-2006 het koorgedeelte en het aangrenzende kerkhof werden opgegraven. Wanneer deze kerk is gebouwd staat niet vast. Lang is aangenomen dat Eindhoven niet lang na de stadsstichting (kort na 1200) reeds een kerk had, maar dat is nu niet zeker meer. Het bestaan van de kerk wordt pas in 1340 voor het eerst vermeld. Het kan zijn dat zich hier aanvankelijk alleen een grafveld bevond waarop, zoals in Luyksgestel, pas later een gebedshuis is gebouwd. Een dergelijke situatie kan ook in Eindhov

ven hebben bestaan. De opgegraven funderingen, die overigens alleen het koor betreffen, zijn over de oudste grafkuilen aangelegd. Het is echter mogelijk dat de oudste bouwphase van de middeleeuwse kerk zich bevond in het niet opgegraven deel waar de huidige, in 1867 in gebruik genomen kerk staat. De bouw van het koor van de kerk in een bestaand grafveld levert in een aantal gevallen het probleem op, dat niet altijd duidelijk is of sommige grafkuilen reeds bestonden voordat het koor om die grafkuilen werd gebouwd, of dat die grafkuilen in het bestaande koor werden aangelegd. Over het algemeen kunnen met name de begravingen in het koor geassocieerd worden met locale elites, zoals bijvoorbeeld religieuze personen.

Tijdens de opgraving van de Catharinakerk zijn behalve bakstenen funderingen in totaal 752 primaire begravingen onderzocht. Met primaire begravingen worden die graven bedoeld, waarvan de skeletresten nog in anatomisch verband zijn aangetroffen. Er bestaan ook secundaire begravingen, namelijk van skeletresten die in het grafveld tevoorschijn kwamen bij het aanleggen van nieuwe grafkuilen en vervolgens werden herbegraven, zoals in schedelkuilen. Voor het begraven van de doden zijn zowel de binnenkant van de kerk als het kerkhof in de loop van de eeuwen fors opgehoogd. Uiteindelijk resulteerde dit in een bijna twee meter dik pakket donker zand met daarin een complexe stratigrafie van boven en door elkaar aangelegde grafkuilen, met daartussen secundaire begravingen en verspreide delen van skeletten. Over dit propvolle grafveld werd in 1802 geklaagd wegens de stank van ondiep begraven, ontbindende lijken die na het verrotten van de deksels in de open lucht waren komen te liggen.

De primaire graven van de Catharinakerk zijn op verschillende manieren gedateerd tussen de jaren circa 1200 en circa 1850, waarbij vier perioden worden onderscheiden: 1200-1350 (82 graven), 1350-1500 (134 graven), 1500-1650 (141 graven) en 1650-1850 (162 graven). De overige 233 graven konden niet in een van deze perioden worden gedateerd. Bijna alle doden lagen met het gezicht richting oosten begraven, men geloofde immers dat Christus bij zijn wederkomst in die windrichting zou verschijnen. Slechts zeven personen lagen precies andersom begraven, waarvan één (een 63 tot 75 jarige man) in het enige bakstenen grafkeldertje (17e/18e eeuw) in het koor van de kerk. Het gebruik om doden met het gezicht naar het westen te begraven was voorbehouden aan religieuzen. Zij dienden op de dag van de wederkomst van Christus hun gelovigen toe te spreken en hoefden zich dan alleen maar op te richten om oog in oog met de gelovigen te staan. Een wellicht pikant detail is dat in voornoemd grafkeldertje niet alleen de resten begraven lagen van een vermoedelijk religieus persoon, maar ook die van een 50 tot 70 jaar oude vrouw, die met het hoofd aan het voeteneinde van de man begraven lag. Wellicht was die vrouw de concubine van de man (vermoedelijk een priester) met wie zij in het grafkeldertje begraven lag. Dat priesters vaak niet leefden volgens het celibaat is bekend. Aangezien katholieken na de Vrede van Münster (1648) hun kerken moesten afstaan aan gereformeerden zou het ook mogelijk zijn dat het hier gaat om een dominee en zijn vrouw.

Ongeveer één derde deel van alle begravingen betreft die van kinderen, maar alleen in de periode 1500-1650 lijkt sprake te zijn geweest van een afzonderlijk deel van het kerkhof voor het begraven van kinderen.

Bijna alle doden van het grafveld van de Catharinakerk zijn begraven in naar het voeteneinde taps toelopende houten kisten, waarvan de planken met spijkers aan elkaar waren verbonden. Voor het overige bestaat er weinig variatie in de uitvoering van de doodskisten. In het koor van de kerk lag een ongeveer 50-jarige vrouw uit de 16e eeuw begraven in een kist waarvan het deksel ter hoogte van het gezicht voorzien was van een ruit. Van het hele grafveld waren slechts 13 doodskisten voorzien van ijzeren hengsels, die alle binnen de funderingen van het koor lagen en die alle dateren vanaf het midden van de 16e eeuw. In totaal 24 kisten waren aan de binnenkant ingesmeerd met kalk. Het hout van die doodskisten was weliswaar volledig vergaan, maar de kalklaag was nog aanwezig. Deze gekalkte kisten dateren uit de periode 1350-1500 (3 stuks), 1500-1650 (10 stuks) en 1650-1850 (11 stuks) en ze lagen bijna alle op hetzelfde gedeelte van het kerkhof. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hierbij om personen die overleden zijn als gevolg van een besmettelijke ziekte, zoals de pest. In Eindhoven is geen afzonderlijk pestkerkhof bekend, waardoor het aannemelijk is dat pestslachtoffers op het reguliere kerkhof begraven werden.

Bij vier begravingen uit de periode 1200-1350 zijn relatief grote hoeveelheden pollen van struikheide gevonden terwijl in een van de gekalkte kisten (uit de periode 1500-1650) zich afdrucken van stro bevonden. Aannemelijk is dat er heide en stro werd gebruikt als bed voor het lichaam in de doodskist. Bijna alle begravingen lagen op hun rug, maar er bestaat enige variatie in de houding van de armen. De meeste lagen met beide handen in elkaar gevouwen op het midden van het bekken. Vaak lag een van de armen op een bovenbeen of naast het lichaam hetgeen veroorzaakt kan zijn door verplaatsing uit de originele positie tijdens de begrafenis of tijdens de ontbinding van het lijk. Er zijn ook veel individuen gevonden met beide armen langs het lichaam of op de bovenbenen. Slechts enkele individuen waren begraven met de handen op de borst. In enkele grafkuilen bleek het individu op de linker of rechterzijde te liggen terwijl er twee werden gevonden die op hun buik waren begraven. Deze bijzon-

dere houdingen kunnen wellicht het beste worden verklaard doordat de doodskisten tijdens het plaatsen in de grafkuil op hun zij of onderste boven terecht kwamen. Of de houding van de armen een diepere betekenis heeft, weten we niet. De waargenomen variatie lijkt in elk geval niet of nauwelijks een chronologische betekenis te hebben.

Op het grafveld van de Catharinakerk zijn nauwelijks gegevens voorhanden over het bestaan van bovengrondse grafmonumenten. De enige aanwijzingen hiervoor bestaan uit een aantal fragmenten van grafstenen, die overigens ook uit historische bronnen bekend zijn. Vermoedelijk lagen deze grafstenen alleen in de kerk zelf en niet op het kerkhof.

GRAFGIFTEN

Het was bij christenen niet gebruikelijk aan de doden voorwerpen mee in het graf te geven, uitgezonderd bij de wereldlijke en religieuze elite. Desondanks was dat op het grafveld van de Catharinakerk in sommige graven wel het geval. Het betreft zowel sieraden (oorkingen) als kledingaccessoires (knopspelden, knopen, sommige kralen, nestels, een mantelspeld), munten en gebedssnoeren (zowel pater-nosters als rozenkransen).

De overblijfselen van de enige persoon met oorkingen was een man met de leeftijd van 60 tot 69 die in de jaren rond 1600 in het koor van de kerk werd begraven. Eén graf met daarin het skelet van een 20- tot 29- jarige vrouw had op de schedel de restanten van enkele koperen strips die vermoedelijk afkomstig zijn van een muts of iets dergelijks. Dit graf dateert uit de periode 1650-1850. Gebedssnoeren lagen meestal bij de handen, maar bij één 9- tot 11- jarig kind (17e eeuw) bevond dat snoer zich om de nek. De kralen zijn meestal van been of glas, soms met een kraal van git en/of barnsteen. Aan barnsteen werd een bijzondere werking toegeschreven: het gaf levenskracht en het beschermde tegen de pest. De kralen van git zijn afkomstig uit de pelgrimsplaats Santiago de Compostella in het noordwesten van Spanje.

In één geval bevond zich aan het snoer een benen crucifix. Eén snoer is gevonden in een graf uit de 14e of 15e eeuw, alle andere dateren van na 1500. Het enige andere crucifix is van brons en werd gevonden op de borst van een 16- tot 18- jarige vrouw uit de 16e-17e eeuw. Door oxidatie van het brons is ook een stukje van een zijden koordje (waarmee het kruisje om de nek hing), een stukje linnen (van het doodskleed) en een mensenhaar bewaard gebleven.

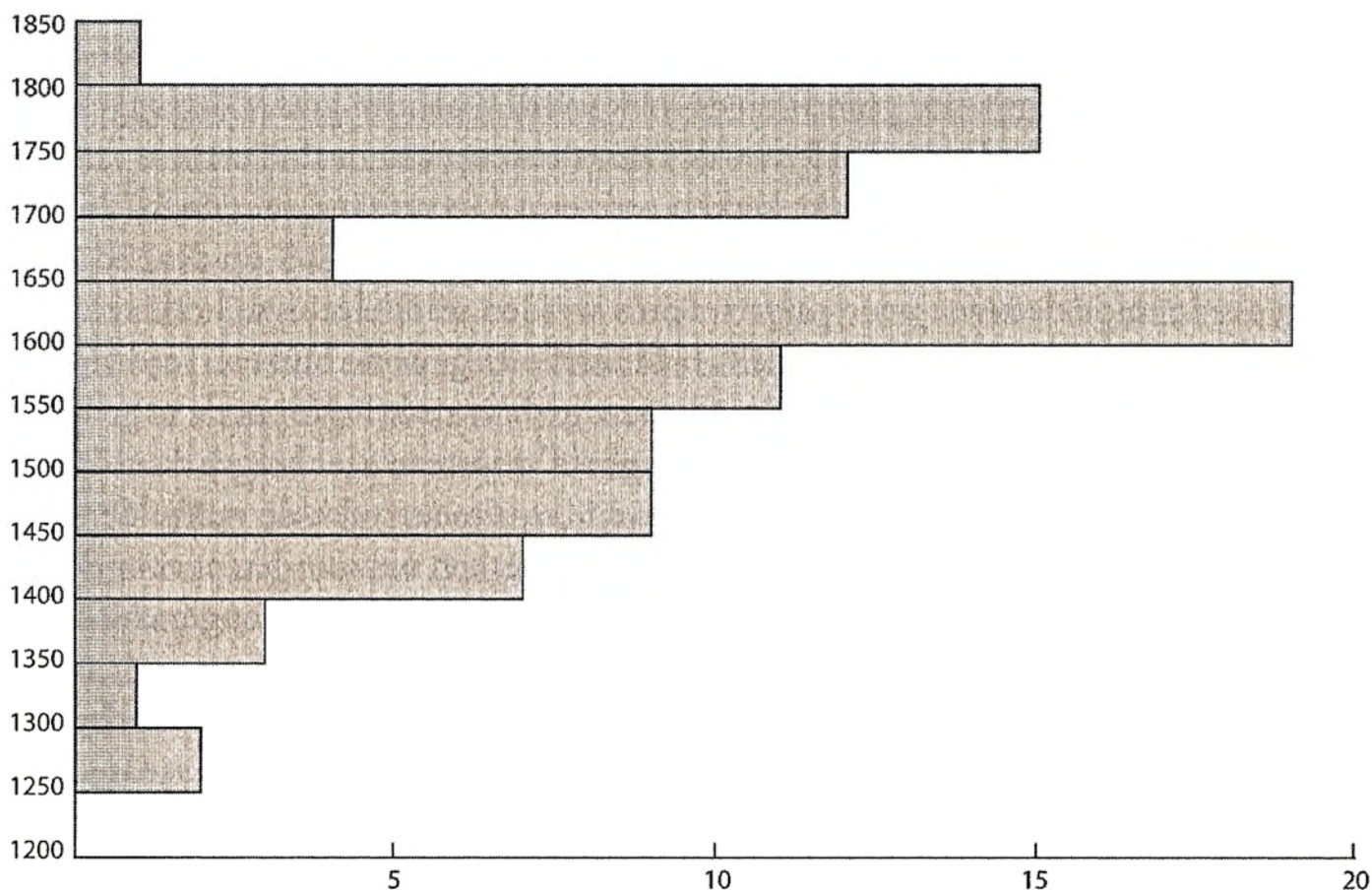
In 25 graven zijn één of meerdere kopspelden en in drie graven zijn naalden gevonden waarmee vermoedelijk het doodskleed was vastgespeld. In tien graven zijn één of meerdere nestels (metalen uiteinden van lederen veters) gevonden. Deze graven dateren alle uit de Vroegmoderne tijd. In veertien graven zijn knopen gevonden, meestal was dat er slechts één. Meestal zijn het exemplaren van been maar twee zijn van zilver en twee van koper. Ze dateren alle uit de periode 1650-1850.

In vijf graven zijn munten en in één graf is een penning gevonden. Het grootste aantal munten in één graf bevonden zich in de hand van het hiervoor reeds genoemde 9- tot 11- jarig kind. Het betrof een lederen beursje met daarin vijf munten (vier van koper en één zilveren exemplaar), een nestel en een belletje. In andere graven werd de munt gevonden tussen de onderbenen, in de gevouwen handen of op de borst. Op één na dateren de graven met munten uit de Vroegmoderne tijd. De enige uitzondering is het graf van een 10-jarig jongetje uit omstreeks 1300 dat op de borst een Venetiaanse zilveren grosso had, dat als hangertje is gebruikt. In het gat van het muntje bevond zich nog een stukje zijde en op het muntje een lapje linnen. Aan de slijtage op het oppervlak en in het oogje te zien is de grosso langdurig gedragen en heeft hij, gezien de beeltenis van Sint Marcus op het muntje, vermoedelijk de functie gehad van pelgrimsinsigne.

Samenvattend kan worden opgemerkt dat het gebruik van het meegeven van voorwerpen aan de dode in Eindhoven bijna uitsluitend dateert uit de Vroegmoderne tijd. In het grafveld van de Catharinakerk zijn slechts twee Middeleeuwse graven aangetroffen met grafgiften. In hoeverre grafgiften ook met elites en/of de wijze van opbaren kunnen worden geassocieerd is nog een vraag. In twee gevallen kan de associatie met een elite dat echter wel worden vermoed. Dit betreft het graf van het 10-jarige kind uit omstreeks 1300 en het graf van de 16- tot 18-jarige vrouw uit de 16^e-17e eeuw. In beide gevallen zijn relatief eenvoudige voorwerpen meegegeven, respectievelijk een als hangertje/pelgrimsinsigne hergebruikte Venetiaanse munt en een bronzen kruisje, die beide waren bevestigd aan een koord van zijde. Met name de Venetiaanse munt en het gebruik van het kostbare en exotische zijde zullen, althans in Eindhoven, wijzen op een bijzondere status.

Bij archeologen staan kerkterreinen bekend om het groot aantal muntvondsten. Kerkterreinen zijn vermoedelijk zelfs de rijkste vindplaatsen van losse munten die bestaan. Dat geldt ook voor de Catharinakerk te Eindhoven, waar op een relatief klein oppervlak in totaal 114 munten en penningen zijn gevonden. Enkele daarvan zijn gevonden in een graf, de meeste los verspreid in de kerk en op het kerkhof. Munten uit graven zullen de betekenis hebben gehad van dodenmunt. Dit gaat terug op de klassieke oudheid en in het christendom worden dergelijke munten ook wel 'Petrusgeld' genoemd. De

dodenmunt werd bij de dode in de mond, in de hand, onder het hoofd, in de kist of in het graf gelegd. Deze handeling is in verband gebracht met de symboliek van een rechtshandeling, waarbij de dode in het hiernamaals verder zou leven en in bezit bleef van een deel van zijn eigendom, dat was afgekocht door de nabestaanden. Het gaat telkens om gesleten munten met een lage waarde. Hoe de aanwezigheid van de overige munten, anders dan dodenmunten, op kerkterreinen kan worden verklaard is nog niet voldoende verklaard, maar moet haast wel op opzet duiden.

Grafiek: De ouderdom van dateerbare munten uit de opgraving van de Catharinakerk te Eindhoven

DE NEGENTIENDE EEUW

Aan de eeuwenoude traditie van begraven in en rond de kerk kwam in de 19e eeuw een abrupt einde. In 1829 werd om hygiënische redenen eerst het verbod ingevoerd om nog langer in de kerk te begraven; ingevolge de begrafeniswaet van 1869 werd het tevens verboden binnen de bebouwde kom te worden begraven. De middeleeuwse kerkhoven dienden dus te worden opgeheven; buiten de toenmalige bebouwde kom en buiten de gewijde grond van de kerk werden nieuwe grafvelden ingericht. In Noord-Brabant ging dit gepaard met de massale sloop van middeleeuwse kerken. Vanaf ongeveer 1850 worden talrijke kerken vernieuwd in verband met de katholieke herleving. Op de meeste plaatsen werden nieuwe kerken gebouwd op dezelfde terreinen als de middeleeuwse voorgangers. Soms werden middeleeuwse kerkterreinen als geheel opgegeven en hier en daar zelfs bebouwd met gewone huizen. Traditioneel werd aan de doden de eeuwige rust beloofd, maar in de tweede helft van de 19e eeuw werd door de kerk gesteld dat 'eeuwigheid' voortaan niet langer duurde dan 25 jaar. Dit gaf de mogelijkheid voortaan graven te ruimen zodat de grafvelden niet overvol raakten. Als alternatief voor het begraven in kerken ontstonden er voor de elites nieuwe typen grafmonumenten. In eerste instantie werden deze opgericht op de nog in gebruik zijnde Middeleeuwse kerkhoven.

In 2004 werd in het dorp Stratum (thans een wijk in Eindhoven) dat gedeelte van het oude kerkhof opgegraven waar zich de 19^e-eeuwse grafmonumenten van de plaatselijke elite bevonden. In alle zeven gevallen ging het om grafkelders waarvan er zich in twee nog de oorspronkelijke inhoud bevond. De overige kelders waren bij de definitieve opheffing van dit kerkhof in 1903 geruimd; de inhoud werd herbegraven onder een nieuw monument op het buiten de bebouwde kom ingerichte nieuwe grafveld. Aan het ene uiteinde van de beide grafkelders met daarin nog de inhoud lagen de juist onder het oppervlak begraven bovengrondse grafmonumenten. Deze bestonden uit twee gelijkvormige zware natuurstenen met daarin gebeiteld de namen van de overledenen. Het bleek te gaan om een in 1864 ge-

storven adellijke grootgrondbezitter die rechter in Eindhoven was en diens in 1879 gestorven adellijke vrouw. Bij de skeletresten lagen metalen kruisjes, koperen medailles (waarvan een met de beeltenis van Sint-Rochus) en een in het Frans opgesteld opschrift als bescherming tegen de cholera. Van de doodskisten resteerden nog respectievelijk tien en acht hengsels en een reeks grote met knoppen versierde schroeven van het deksel. In de eikenhouten doodskist van de adellijke vrouw was een gedeeltelijk geconserveerd bed van stro aanwezig. Bij haar hoofd lag een raadselachtig koperen plaatje met daarin vijf, met spijkergaatjes aangebrachte letters ('MHVPR') en de datum 9 april 1857.

Het meegeven van bijgiften in vrijwel elk graf is een nieuw fenomeen dat vanaf omstreeks 1850 populair werd. Het betreft vooral religieuze medailles en kruisjes, waarvan er op de kerkhoven van Aalst, Stratum, Woensel en 's-Hertogenbosch honderden zijn gevonden. Vaak zijn het de 19^e-eeuwse equivalenten van de middeleeuwse pelgrimsinsignes, waarvan het opschrift aangeeft welk pelgrimsoord werd bezocht. Van de genoemde vindplaatsen betreft dit onder meer Boxmeer, Uden, Roermond alsmede Trier (Duitsland), Scherpenheuvel (België) en zelfs Jeruzalem en Rome. Opmerkelijk is het volledig ontbreken van dergelijke medailles en kruisjes op het kerkhof van de Eindhovense Catharinakerk, waar vanaf omstreeks 1857 niet meer werd begraven.

BESLUIT

Op grond van de nog relatief schaarse archeologische gegevens kan een globaal beeld worden gegeven van de ontwikkeling van de Brabantse grafcultuur van de Middeleeuwen tot omstreeks 1900. Met name Middeleeuwse kerken en kerkhoven bieden tal van mogelijkheden voor de analyse van de grafcultuur en dit geldt eveneens voor de 19e eeuw. Ofschoon de gegevens daarover nog beperkt zijn, lijkt het toch dat er hier en daar enige variatie bestond in de uitvoering van graven. Dit geldt in eerste instantie voor de 11e en 12e eeuw. Pas uit latere eeuwen bestaat er ook enige kennis over de stoffering van de doden, zoals metalen kledingaccessoires en bijgiften. De vraag is wat de precieze betekenis is van verschillen in de uitvoering van graven en bijgiften. Duiden deze op statusverschillen? Zouden deze kunnen duiden op collectieve identiteiten van groepen? Dergelijke vragen kunnen het beste beantwoord worden in samenhang met het onderzoek van de resten van de doden zelf waarbij dan ook aspecten zoals geslacht en leeftijd een rol kunnen spelen. Er is dus nog een toekomst voor de doden.